

Filip Škiljan
magistar povijesti

Stradanje Srba u Jasenovcu u Drugom svjetskom ratu

Do godine 2001. o koncentracijskom logoru Jasenovac napisano je 1106 knjiga, 1482 memoarska zapisa i studijska članka i 108 zbirki dokumenata. Ipak, o mjestu Jasenovac i tragediji koja ga je pogodila tijekom Drugog svjetskog rata gotovo nitko nije pisao. Problem koji se javlja kod istraživanja žrtava rata i poraća u mikroregionalnoj povijesti predstavlja netočnost kojom su bilježene žrtve nakon Drugog svjetskog rata. Stoga velik broj popisa sadržava kriva imena rodnih mjesta stradalnika, pogrešna imena ljudi koji su stradali (ili nisu stradali), netočna mjesta i načine stradavanja. Kod takvih netočnih informacija često i vjerodostojnost zbivanja koja su se dogodila u određenom vremenu postaje upitna. Do današnjih dana broj žrtava logora Jasenovac nije poznat, a također je nesiguran i onaj mnogo manji broj, broj stradalih Jasenovčana za vrijeme Drugog svjetskog rata. Izvori i literatura koji se bave tematikom stradavanja Jasenovčana za vrijeme Drugog svjetskog rata ostali su do danas uglavnom na razini priča mještana. Tek pojedini dokumenti iz arhivskih fondova u Hrvatskom državnom arhivu upućuju na to da je moguće i dublje istraživanje stradanja ovog naselja u godini 1942. I ti dokumenti uglavnom pripadaju fondu Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina, gdje se nalaze iskazi pojedinaca koji su preživjeli Drugi svjetski rat i dali svoje viđenje događaja. Od izuzetne je vrijednosti iskaz Ljube Miloša, ustaškog zapovjednika logora Jasenovac, koji je pred jugoslavenskim vlastima ispisao preko stotinu stranica »O radu ureda III Ustaške obrane«, u kojemu donosi na nekoliko mjesta podatke i o samome mjestu Jasenovac, tj. o odvođenju stanovnika Jasenovca u logore radi osiguranja područja od mogućih diverzija. Nekoliko dokumenata iz fonda Velike župe Livac-Zapolje također nam osvijetljavaju događaje u Jasenovcu u prvom razdoblju ustaške vlasti (1941/42). Dokumenti se uglavnom odnose na demografske podatke u tim godinama te su nam stoga izuzetno vrijedni.

Osim izvorne građe postoji i određena, u većem dijelu tendenciozna, literatura. Knjiga *Večan pomen – Jasenovac mjesto natopljeno krvlju nevinih* donosi izvorne dokumente. Iskazi preživjelih mještana Jasenovca daju određenu sliku situacije neposredno prije odlaska Srba iz Jasenovca. Vrijednost ovdje objavljenih dokumenata jest u tome što su nastali neposredno nakon događaja koji opisuju, pa su sjećanja svježija i zasigurno realnija. Trivunčićeva *Jasenovačka drama* jedina je dosad objavljena monografija o samome mjestu Jasenovac. Autor se nije zadržao samo na događajima iz vremena Drugog svjetskog rata, nego je također dao presjek zbivanja od osnutka Jasenovca. Ipak, birajući sjećanja preživjelih Jasenovčana, odabrao je uglavnom sjećanja Srba, dok pripovijedanje jedine Hrvatice sadržava notu osjećanja grižnje savjesti iako ona ni na koji način nije sudjelovala u ustaškom pokretu. U popisu žrtava koji je dan na kraju knjige ne nalazi se većina žrtava Hrvata, stanovnika Jasenovca koji su stradali u logorima Jasenovac i Stara Gradiška, a i među žrtvama Srba na više se mjesta ponavljaju imena istih osoba ili osoba koje uopće nisu stradale. Greške koje je Trivunčić namjerno ili nenamjerno učinio, pokušala su ispraviti dvojica istraživača, Alojz Buljan (ekonomist) i Franjo Horvat (povjesničar umjetnosti), koji su istražili žrtve Drugog svjetskog rata i poraća na prostoru Jasenovca, Lipovljana i Novske. U njihovoj izuzetno vrijednoj knjizi, koja je uvelike rasvijetlila stradanja stanovnika bivše općine Novska u godinama Drugog svjetskog rata i neposredno nakon njega, ispravljene su i one greške koje su bile počinjene još 1964., kada je izašao popis Saveznog zavoda za statistiku Jugoslavije na koji su se oslanjali svi idući popisi. Autori su obišli sve matične urede, pregledali sve matične knjige rođenih i umrlih i provjeravali rezultate svojih istraživanja na terenu, te su na taj način došli do velikih razlika u broju žrtava iz pojedinih sela. Kad bi se ovakva demografska istraživanja obavila na području svih općina, istini o žrtvama Drugog svjetskog rata bili bismo znatno bliži nego što smo danas. Uz imena žrtava i uz navođenje načina njihove smrti, autori su donijeli i kratak pregled povijesti naselja.

Mjesto Jasenovac smješteno je na lijevoj obali Save, na mjestu gdje rijeka Una utječe u Savu. Do Drugog svjetskog rata to je bilo napredno i razvijeno selo. Prema popisu stanovništva iz 1931. godine (posljednjem napravljenom prije Drugog svjetskog rata) ovo je naselje imalo 2278 stanovnika. Po nacionalnoj strukturi njih su 1540 bili Hrvati, 1311 Srbi, 5 Židovi, 2 Nijemci, 2 Muslimani i 1 Mađar.¹ Jasenovac je 1940. godine imao sedam mješovitih brakova, a iste je godine formirana i kršćanska adventistička crkva. Stanovništvo se pretežno bavilo stočarstvom i zemljoradnjom, ali su i trgovina i industrija također bile razvijene. Nakon Prvog svjetskog rata u mjestu je podignuta ciglana, koju su osnovali Ozren Bačić i Ludvik Walter i u kojoj su za vrijeme Drugog svjetskog rata ustaše osnovali koncentracijski logor. Jasenovac je prije rata imao 56 prijavljenih obrta: najviše je bilo gostioničara, trgovaca, krojača, opančara, pekara, mlinara, stolara

1 A-745:JSV 150, Zabilježbe o Jasenovcu 1941/42, 1, Muzej revolucije Novska, Spomen-područje Jasenovac, kut. 2.

i kolara. Imao je dva hotela: Halwachs i Lav. U Jasenovcu je bilo 188 zaposlenih radnika, 21 željezničar i 27 zaposlenih u našičkoj Pretovarnoj zadruzi (pristanište i luka na Savi). Mjesto je imalo dva liječnika, jednog ljekarnika i dvije babice. Djelovali su »Seljačko kolo« i »Seljačka sloga«, a Hrvati su imali i pjevačko društvo »Svačić«. Srbi su osnovali »Srpsku ratarsku omladinu«. Postojala su dva nogometna kluba (»Balkan« i »Tomislav«), dvije škole (srpska i hrvatska), a od godine 1881. postojalo je i Dobrovoljno vatrogasno društvo.² U Jasenovcu su prije Drugog svjetskog rata postojale sve političke stranke (HSS, SDK, Radikalna stranka, frankovci i KPJ).³

Dana 10. travnja 1941. proglašena je Nezavisna Država Hrvatska. U Jasenovcu taj dan nije vladalo oduševljenje. »Jasenovčani Hrvati nisu uopće simpatizirali niti ustaški pokret niti Pavelića. Njihov mentalitet je bio Radićev – republikanski.«⁴ Već nekoliko dana nakon njezina uspostavljanja, u Jasenovcu je počeo teror nad lokalnim srpskim stanovništvom. O tom svjedoči iskaz pravoslavnog svećenika iz Jasenovca, Lazara Radovanovića, koji je dao u Beogradu 21. srpnja 1941. pošto je pobjegao iz NDH u Srbiju.⁵ On se sjeća kako je 14. travnja 1941. želio provesti »tradicionalnu liturgiju kroz mjesto« te je za to tražio dopuštenje od predstavnika vlasti, mjesnog Ustaškog tabora. Tabornik se, očigledno, nije usudio samostalno dati odobrenje te je upitao za dozvolu Ustaški stožer. Pravoslavni svećenik nije imao vremena čekati na odgovor te je određenog dana započeo svetu liturgiju. Crkvenom je tutoru zapovjedio da pričeka na odgovor od Ustaškog stožera i da mu ga tijekom službe prenese. U crkvu je usred liturgije upao naoružani ustaški tabornik i naredio da se liturgija i procesija ne smiju obaviti »uslijed viših razloga«.⁶ Nakon tog događaja, kao što je bio običaj u svim mjestima gdje je bilo Srba u NDH, počelo je zastrašivanje pojedinih uglednijih pravoslavaca. Tako su od spomenutog pravoslavnog svećenika, 25. travnja 1941. oko 22 sata, četvorica ustaša zatražili da otvori prozor. Ustaše su sumnjali da paroh skriva nekoga u kući pa su ga tražili da ih pusti unutra. Budući da nije ništa skrivio, pustio je ustaše u kuću, a oni su mu zabranili da vodi bilo kakve »važne razgovore«, kao na primjer o »propaljoj Jugoslaviji«.⁷ Od toga dana jasenovački paroh više nije imao mira. Već nakon dva dana ustaše su ponovo upali u njegovu kuću i tražili ga da im preda oružje koje nije imao. Potom su zatražili da preda dvije slike: Prodor na Dobrom Polju i Povlačenje kroz Albaniju, a koliko se čini, i ikonu svetog Četverodnevno Isusa. No, Nijemci ustašama nisu dozvolili da uzmu parohu ovaj sakralni predmet. Ipak, »odnosi među ljudima kao i među omladinom bili su isti. Raspravljalo se je o situaciji kao i prije, i to bez posljedica...«⁸ Uskoro je uveden i policijski sat, koji se sve strože primjenjivan. Hrvati u Jasenovcu nisu prigrlili ustaški pokret. Ipak, »ustaše su se regrutirali iz raslojenog HSS-a, a dijelom i iz banovinskog upravnog aparata«.⁹ Većina bivših pripadnika HSS-a slala je svoje sinove u domobransku vojsku, a tek je nekolicina njih postala ustašama. Istaknuti vođa Hrvatske seljačke zaštite iz sela Uštica, Nikola Vidaković – Bradonja, postao je ustaški tabornik. Uz njega su bili i sitni pisari iz jasenovačke općine i neki istaknutiji članovi HSS-a. Nekoliko jasenovčana poginulo je na staljingradskom frontu kao legionari.

U lipnju 1941. godine ustaše su tražili i od ostalih Srba u mjestu Jasenovac da predaju oružje. I nakon što je sve oružje predano, ustaše su i dalje od pravoslavaca tražili oružje, ne vjerujući da ga oni više nemaju. Neke od Srba su zatvorili i tražili otkupninu za njihovo puštanje. Nakon toga su svi Srbi iz Jasenovca odvedeni na prisilni rad na četrnaest dana. Tada su popravljali put koji je išao po savskom nasipu.¹⁰ Zbog takve situacije, 13. lipnja 1941., četrdesetak jasenovačkih Srba pobjeglo je iz NDH u Srbiju.¹¹ Među njima je bio i paroh Lazar Radovanović. Paroh Radovanović bio je svjestan što ga čeka ako ostane u NDH, jer su, kako sam navodi, »ubistva otpočela 2. juna«¹² (1941., op. F. Š.). Tada je ubijen »sekretar naše crkvene opštine, inače ugledan građanin i bivši dugogodišnji općinski beležnik – moj kršteni kum Kelić Lazar, sa sedamdesetdvo godišnjim Grujić Đurom, također viđenijim mještanom, i još

2 Podaci su preuzeti iz Buljan i Horvat, 2005, 484.

3 A-745:JSV 150, Zabilješke o Jasenovcu 1941/42, 3, Muzej revolucije Novska, Spomen-područje Jasenovac, kut. 2

4 A-745:JSV 150, Zabilješke o Jasenovcu 1941/42, 21, Muzej revolucije Novska, Spomen-područje Jasenovac, kut. 2.

5 *Večan pomen*, 1990, 75-79.

6 *Ibid.*, 76.

7 *Ibid.*

8 A-745:JSV 150, Zabilješke o Jasenovcu 1941/42, 22, Muzej revolucije Novska, Spomen-područje Jasenovac, kut. 2.

9 *Ibid.*

10 O tome vidi u: Trivunčić, 1985, 35; *Večan pomen*, Beograd, 1990, 84.

11 *Večan pomen*, 1990, 78. Razlog bijegu bilo je saznanje o neposrednoj opasnosti od uhićenja i od likvidacije. Podatak o planiranom uhićenju dobila je Jelka Kalember, majka Relje Kalembera, od majke Nikole Katušića koji je postao ustaša zbog siromaštva. On je čuo u ustaškom taboru za odluku o uhićenju i poslao je svoju majku da obavijesti o tome majku svoga školskog kolege Kalembera. Relja je poruku prenio drugima, pa su uglavnom najbogatiji i najmlađi ljudi pobjegli preko granice (A-745:JSV 150, Zabilješke o Jasenovcu 1941/42, 27, Muzej revolucije Novska, Spomen-područje Jasenovac, kut. 2.).

12 *Večan pomen*, 1990, 78, 84.

trojicom viđenijih ljudi«. ¹³ Tih ubojstava sjećaju se i ostali Jasenovčani. Njihove su obitelji sljedeći dan donijele hranu u zatvor, a općinski načelnik Nikola Vidaković ¹⁴ izjavio im je da su Nijemci zatvorenike preuzeli i odveli u Njemačku. Navodno su ubijeni bili bačeni u Savu, a njihove obitelji, iako su znale da su mrtvi, nisu smjele nositi crninu.

U to vrijeme je na mržnju prema pravoslavlju ukazivala i činjenica da je nedovršena pravoslavna crkva u Novskoj razrušena do temelja te da je materijal s crkve podijeljen Hrvatima za gradnju njihovih kuća. Slično će se dogoditi i s crkvom u Jasenovcu. Zbog straha od ustaškog terora, pojedini parohljani predavali su molbe za prijelaz na katoličku vjeru. Mnogo je molbi bilo odobreno, ali bez obzira na to velik je broj pravoslavnih Srba iz Jasenovca i okolnih mjesta stradao u Drugom svjetskom ratu. Pravoslavni svećenik iz sela Uštica kod Jasenovca sjeća se da se »bilo čulo, da će one koji ne budu primili rimokatoličku vjeru progoniti iz sela« ¹⁵. Do jeseni 1941. godine svi Srbi »iz Jasenovačke opštine, da bi spasili svoje živote, prešli su na rimokatoličku veru«. Prema zapisniku u Komesarijatu za izbjeglice u Beogradu, skupina Srba iz Jasenovca dala je izjavu 1. srpnja 1942. da su se »na rimokatolički Božić (krajem 1941.) morali čisto obući i ići u rimokatoličku crkvu« ¹⁶, a pravoslavni Božić nisu smjeli slaviti. Ustaše i domaći rimokatolici kontrolirali su ih slave li rimokatoličke svece. Dana 7. srpnja 1941. ustaše su zapalili ikonostas, knjige i drugu opremu pravoslavne crkve u Jasenovcu. ¹⁷ U jesen 1941. razrušene su sve pravoslavne crkve u okolici (Jasenovac, Uštica, Hrvatska Dubica, Rajič, Paklenica, Gradina, Okučani, Bogičevci, Smrtić, Nova Gradiška i Novska). ¹⁸ Do listopada 1941. od 2787 pripadnika »grčkoistočne vjere« samo ih je 13 prešlo na rimokatoličku. Ustaše su se nadali da će i ostali uskoro prijeći »na vjeru otaca«. »Ostali se i dalje prijavljuju za prelaz i smatra se, da će ih većina u najskorije vrijeme prijeći na Rimokatoličku (!) vjeru.« ¹⁹ Mlađi su komunisti upozoravali seljake na opasnost, no bez uspjeha, jer su stariji vjerovali »da je seljak seljak i svaki ga režim treba pa i ustaški«. ²⁰ Mlađi su ipak počeli bježati u partizane.

Sredinom srpnja 1941. godine izabrano je mjesto za logor u blizini Jasenovca, na lijevoj obali rijeke Save. ²¹ Jedan od razloga za izbor Jasenovca kao mjesta pogodnog za logor bilo je isušivanje Lonjskog polja. Prvi zatočnici bili su dopremani u logore Krapje i Bročice. Krapje je naselje udaljeno oko 12 kilometara od Jasenovca u smjeru Siska, a Bročice se nalaze oko dva kilometra sjeverno od Jasenovca prema Novskoj. Logori koji su ondje osnovani funkcionirali su između kolovoza i studenog 1941. godine, a tada su ta dva logora fuzionirana u jedan: logor III Ciglana u Jasenovcu. Taj je logor bio osnovan na industrijskom postrojenju Ozrena Bačića ²² koji je pobjegao u Srbiju. Postrojenje je obuhvaćalo tvornicu lanaca, pilanu, mlin i ciglanu, a uz to je imalo potpunu infrastrukturu. Logori u Bročicama i Krapju bili su ukinuti zato što su se zbog jesenskih kiša našli pod vodom i logoraši više nisu mogli obavljati poslove na gradnji nasipa. Prilikom seljenja ta dva logora veći dio logoraša je pobijen. U vrijeme postavljanja baraka i krčenja šume na prostoru zvanom Krndija (logor Bročice), Srbi iz mjesta Jasenovac vukli su drvenu građu i tako se upoznavali s prvim prispjelim logorašima. Živko Trivunčić sjeća se kako je »nekoliciinu logoraša Židova upoznao na raboti« ²³. »Nekima sam činio sitne usluge. Odnosio sam krišom na poštu u Jasenovac pisma za njihove porodice ili prijatelje. Sam sam svaki dan na rabotu nosio jesti, uvijek više, kako bih nešto dobacio i logorašima.« ²⁴

Nakon podizanja logora III Ciglana, mjesto Jasenovac je postalo znatno bliže logoru. Olga Prpić iz Jasenovca sjeća se da su »uz Ciglanu hrvatske vlasti podigle još nekoliko baraka i sav prostor ogradile s bodljikavom žicom« ²⁵. Tada je i čitav

13 Ibid., 78. Radi se o Milanu Drači, Jovi Rašincu i Đurici Čukalcu. Đurica Čukalac i Milan Drača navodno su ostali tom prilikom živi "jer su par djelića sekunde prije strijeljanja pali u rijeku Savu i prebjegli u Bosnu gdje je Milan Drača kao partizan 1942. poginuo na Grmeču, a Đurica Čukalac se vratio u Jasenovac gdje se skrivao do 8. svibnja 1942. kada ga je Petar Katušić zvan 'Pećica' prokazao i isti je Čukalac u zatvoru izvršio samoubojstvo" (A-745:JSV 150, Zabilježske o Jasenovcu 1941/42, 25, Muzej revolucije Novska, Spomen-područje Jasenovac, kut. 2.).

14 Nikola Vidaković - Bradonja, seljak iz Uštice, za vrijeme Drugog svjetskog rata ustaški tabornik (1941-1945) i načelnik općine (1940-1942). Imao je šestoro djece, a ubili su ga partizani u Sloveniji 1945. (Buljan i Horvat, 2005, 661).

15 *Večan pomen*, Beograd, 1990, 80.

16 Ibid., 85.

17 A-745:JSV 150, Zabilježske o Jasenovcu 1941/42, 15, Muzej revolucije Novska, Spomen-područje Jasenovac, kut. 2.

18 *Večan pomen*, Beograd, 1990, 85.

19 HDA, f. V. Ž. Livac-Zapolje, f. 253, kutija 1, 2399/41

20 A-745:JSV 150, Zabilježske o Jasenovcu 1941/42, 26, Muzej revolucije Novska, Spomen-područje Jasenovac, kut. 2.

21 O počecima formiranja logora Krapje, Bročice i Ciglana vidi u: Goldstein, 2001, 302-312; Kevo, 2003, 471-499.

22 Ozren Bačić, industrijalac iz Jasenovca, prije rata je bio ljotičevac. Navodno je, prešavši u Srbiju, bio nekakav viši činovnik u Nedićevoj vladi, zbog čega je bio osuđen na osam godina robije: od toga je pet izdržao u zatvoru. Kasnije se zaposlio u Zagrebu. (A-745:JSV 150, Zabilježske o Jasenovcu 1941/42, 28, Muzej revolucije Novska, Spomen-područje Jasenovac, kut. 2).

23 Trivunčić, 1985, 36.

24 Ibid.

25 *Večan pomen*, 1990, 82.

Jasenovac ograđen žicom. Jela Crnadak-Ajra, Hrvatica iz Jasenovca, rođena 1929., sjeća se kako je cijelo mjesto s vanjske strane bilo ograđeno žičanom ogradom:

Ograda je bila visoka tri metra, a na izlaznim otvorima su bile straže i bunkereri. Bez propusnice nitko nije mogao izlaziti niti se slobodno kretati po ataru. Na cesti od željezničkog mosta na Savi do mostova na rijeci Veliki Strug, što uz prugu, što uz cestu, bilo je 35 bunkera. U većini tih bunkera bila je posada od 4 vojnika, a u onim velikim, kod mostova, čini mi se, 12 vojnika. Uz žicu kojom je bio ograđen Jasenovac išla je stalno 'ophodnja', patrola, tako da nije pretjerano kazati da u Jasenovac ili iz Jasenovca nije mogao proći niti zec, a da ne bi bio zapažen.²⁶

U bunkerima su uglavnom bili smješteni ustaše koji podrijetlom nisu bili iz Jasenovca, a ophodnje su činili domaći ljudi. Olga Prpić tvrdi da su mučenja »interniraca gledali dnevno prošlo ljeto i jesen (misli na 1941., op. F. Š.) svi žitelji mjesta Jasenovac«²⁷. Iako se ustaše nisu trudili da skrivaju mučenja zatočenika, ipak se scene maltretiranja najčešće nisu događale pred mještanima, već su o njima kružile priče po mjestu. Oni mještani koji su živjeli bliže logoru (logor je bio oko kilometar udaljen od centra mjesta) znali su više. Tako se Nedjeljko Kukić, rođen 1926. godine u Jasenovcu, sjeća kako su ispred njegove kuće »ustaške zvijeri zaklale jednog čovjeka« u jesen 1941. Nakon toga je njegov kovčeg uzeo jedan od egzekutora i odmah s kovčegom ušao u njegovu kuću. »Na brzinu je otvorio poklopac. Mi smo stajali kao skamenjeni. Vidjeli smo vrlo uredno složeno rublje. Sve je složeno, a u jednom dijelu kofera dosta raznih lijekova.«²⁸ Ustaša je uzeo rublje te je rekao da će se po ostalo vratiti kasnije. Nedjeljko je pročitao pismo koje je pronašao u kovčegu, a koje je bilo naslovljeno na suprugu ubijenog.

Mnogi su Jasenovčani u prvim mjesecima logora pokušavali pomoći zatočenicima. Činjenica da su »mnogi internirci idući tako u povorci na rad, sklapali ruke i molili parče hleba«²⁹ zasigurno je točna. Mještani su im dobacivali hranu, a to su radili posebno oni koji su prolazili cestom koja je povezivala Jasenovac i Košutaricu. Ta je cesta do jeseni 1942. godine prolazila kroz logor, po savskom nasipu, gdje su zatočnici radili. Pojedinci su čak prebacivali zatočnike čamcima u Bosnu.³⁰ Bilo je i ustaša koji su uz pomoć lokalnog stanovništva pomagali zatočenicima. Nedjeljko Kukić se sjeća ustaše Josipa Riga³¹ iz Osijeka, koji je povremeno »dovodio manje grupice (zatočenika, op. F. Š.), s molbom da organiziramo prebacivanje tih patnika preko Save, u Bosnu«³².

Tijekom rujna i listopada 1941. godine u Jasenovcu se dogodio niz pojedinačnih zločina. Ustaše su mučili, popljačkali i ubili brojne imućnije i manje imućne Srbe. Olga Prpić je 1942. izjavila u Komesarijatu za izbjeglice u Beogradu da su početkom 1942. ustaše počeli »čistiti« sela na desnoj obali Save - u susjednoj Bosni.³³ Tako su se masakri dogodili u Drakseniću, Mededji, Gradini, Čukljincu i Demerovcu. Nakon »pražnjenja« sela, ustaše su natjerali lokalne Srbe iz Jasenovca da im pomognu pljačkati. Toga se sjeća Živko Trivunčić:

Išlo se u sela smještena između Save, Une i planine Prosare... Pljačkana je imovina. Osjećao sam se bijedno i jadno, maltene kao da sam i sam pljačkaš! Prizori tih pljački bili su strašni – kao da su pljačkali gladni ljudi. Vukli su šunke, slaninu, kobasice, posteljinu, sve što se činilo vrijednim, a sve je bilo vrijedno. Ustaše su se odmah prežderavali i pili. Budući da su to bili većinom mladi ljudi, brzo su podliježali utjecaju alkohola. Tada su postajali vrlo okrutni.³⁴

Ustaše su željeli isprazniti sva srpska sela između Siska i Stare Gradiške uz rijeku Savu zato da bi ondje naselili Hrvate iz »pasivnih krajeva« ili »od partizana ugroženih područja«. U nekim su selima imali namjeru podignuti takozvane logorske ekonomije. Takva su sela bila Mlaka i Jablanac, koja su 1943. godine postala ekonomije logora Jasenovac i Stara Gradiška.³⁵

Ipak, do početka svibnja 1942. ustaše iz Jasenovca jasenovačke Srbe nisu masovno ubijali ili odvodili u logore. O razlozima odvođenja u logore Srba iz Jasenovca govori nakon rata i Ljubo Miloš, zapovjednik logora Jasenovac: »U početku 1942. godine, Luburić u zajednici s Kvaternikom i Pavelićem izrađuje plan za takozvani 'siguronosni pojas' koji bi zahvaćao Jasenovac i Staru Gradišku. Taj siguronosni pojas zahvaćao bi čitavo područje od Jasenovca do Stare Gradiške uključivši i sela i područja koja se nalaze na sektoru između Jasenovca i Stare Gradiške.«³⁶ U Mlaci i Jablancu ustaše su

26 Trivunčić, 1985, 50.

27 *Većan pomen*, 1990, 82.

28 Trivunčić, 1985, 43.

29 *Većan pomen*, 1990, 82.

30 Vidi sjećanja N. Kukića i Lj. Čolka u: Trivunčić, 1985, 29-31, 42-45.

31 Josip Riga je bio ustaša u logoru III Ciglana, star oko 20 godina, rodom iz Osijeka. Pomagao je preko Kukića zatočenicima, a tijekom 1942. prebačen je na frontu u istočnu Bosnu te se Kukićima javio s fronte dopisnicom sredinom 1942. (Ručnov, 2001, 543).

32 Trivunčić, 1985, 44.

33 *Većan pomen*, 1990, 83.

34 Trivunčić, 1985, 35.

35 Dragić, 1984.

36 HDA, ZIG NDH, f. 1549, I-96, Ljubo Miloš, O radu ureda III Ustaška obrana, 273.

inscenirali ubojstvo ustaša, tj. logoraša obučenih u ustaške uniforme. Slično je učinjeno i u Jasenovcu:

Matković (zapovjednik logora, op. F. Š.) koji je tada bio zamjenik Luburića u Jasenovcu, dobio je nalog da organizira i izvrši dizanje u samom mjestu Jasenovac. (...) Matković je našao u logoru jednog mladog zatočenika, te ga obukao u ustašku uniformu, govoreći mu da će on od sada biti ustaša. Pošto Matković i ostali časnici nisu dobro poznavali Srbe u Jasenovcu, to su bili pozvani iz Jasenovca ustaše pripadnici 'pripreme bojne' te se je u zajednici s njima napravio plan za dizanje. (...) Matković je u pratnji nekoliko ustaša pošao u patrolu, a sa sobom je poveo i zatočenika, kojeg je bio obukao u ustašku uniformu. ... Jasenovački ustaše koji su služili kao vodiči, doveli su Matkovića pred kuću jednog istaknutijeg Srbina. Matković je s ustašama odmah provalio unutra, a kada je vlasnik kuće (Jovan Borojević, op. F. Š..) istrčao napolje ubili su ga u dvorištu zajedno sa onim zatočenikom, koji je bio obučen u ustašku uniformu.³⁷ (Ubijeni je bio njegov sin Gavro Borojević, a Jovan i ostatak obitelji su ubijeni u logoru Jasenovac.³⁸)

Tada je započela pucnjava po cijelom Jasenovcu. U noći je vojska opkolila Jasenovac tako da nitko nije mogao pobjeći. Ujutro su svi Srbi iz Jasenovca odvedeni u logore »osim tri ili četiri izuzetka«, kako navodi Ljubo Miloš. Nisu bili odvedeni oni koji su bili zaposleni kao stručni radnici u logoru i dvije žene koje su bile udane za Hrvate. Kao razlog za odvođenje Srba u logore navodilo se »da su Srbi nepovjerljivi, da su stajali u vezi s partizanima, kao i da su pokušali uspostaviti vezu sa zatočenicima«.³⁹ Zatočenik u ustaškoj uniformi kojeg je ubio Ivica Matković sahranjen je sa svim vojničkim počastima.

U Komesarijatu za izbjeglice u Beogradu dvadeset i troje Srba iz Jasenovca sjeća se kako su »7. maja 1942. g. u veče ustaše blokirali Jasenovac i Ušticu tako da nitko nije mogao izaći van«.⁴⁰ Dana 8. svibnja 1942. uhićeno je cjelokupno srpsko stanovništvo Jasenovca i Uštica. »Nisu nam dozvolili da bilo što sa sobom ponese, govoreći nam da ćemo ići samo na preslušavanje, a posle toga da ćemo se odmah vratiti svojim kućama.«⁴¹ Sve su obitelji odvedene u Jasenovac, a sljedeći dan, 9. svibnja, žene i djeca odvedeni su u logor Stara Gradiška. Ustaše su zatočenim Jasenovčanima oduzeli hranu, novac i osobne predmete koje su ponijeli sa sobom. »Nakon što su ustaše sve srpske porodice iz Jasenovca i Uštica otpremili u logore, zašli su po srpskim domovima i pljačkali sve što su tamo našli. Posle toga su sve kuće zapečatili.«⁴² Susjeda Hrvatica, Jela Crnadak-Ajra, sjeća se pljačke srpske imovine: »Po kućama odvedenih mještana pljačkala se njihova imovina. Te su se stvari odvozile u centralno sabiralište kod 'Prkosa'. Dio rogate stoke davali su nama, mještanima Hrvatima, kao oblik milosti i darežljivosti tadašnjih vlasti. Tko je htio, mogao je dobiti i konje.«⁴³ U odvođenju Srba u logore sudjelovao je i određen broj domaćih ustaša. Jela Crnadak-Ajra sjeća se da »domaće ustaše nisu bili glavne ličnosti, oni su samo služili izvršavanju određenih zadataka«.⁴⁴

Većina zatočenih muškaraca odvedena je u logor Sajmište u Zemunu 17. svibnja 1942. U devet dana, koliko su Srbi iz Jasenovca proboravili u koncentracijskom logoru Jasenovac III Ciglana, ustaše su ubijali starije i za rad nesposobne muškarce. Žene su 9. svibnja odvedene vlakom do Okučana, a potom pješice do Stare Gradiške. Jasenovčanka Jovanka Trivunčić dala je Komesarijatu za izbjeglice u Beogradu 1943. godine izjavu o boravku u logoru Stara Gradiška.⁴⁵ Nakon dva tjedna boravka u logoru Stara Gradiška, ustaše su odvojili mlade žene koje su bile sposobne za rad i otpremili ih u Njemačku. Budući da je Jovanka Trivunčić imala malo dijete, ustaše su joj dijete oduzeli 28. lipnja 1942. i poslali je u Njemačku na rad. Starije žene navodno su pobijene u Staroj Gradišci. Njemačke ih vlasti na granici nisu željele primiti, jer su žene bile u tako lošem stanju da nisu bile sposobne ni za kakav rad. Ustaše su ih potom vratili u NDH i rasporedili po selima na imanja seljaka kojima je trebala pomoć. Neke od tih žene našle su spas u Srbiji. Većina je muškaraca sa Sajmišta prebačena u Srbiju, dok je manji broj (njih oko sedamdeset) odveden u logore u Norveškoj. Susjedi Hrvati nastavili su život u Jasenovcu do 1945. U tom razdoblju velik je broj njih, riskirajući svoje živote, na sve moguće načine pomagao logorašima.

U dokumentu kotarske oblasti Novska od 22. kolovoza 1942. piše da je godine 1931. u općini Jasenovac bilo 5545 stanovnika, a da ih je sada 3012.⁴⁶ Nažalost, ne postoji podatak koliko je pravoslavnih, a koliko katolika, ali bi rezultat zasigurno odražavao sliku događaja iz svibnja 1942.

Dana 7. travnja 1945. počelo je zatiranje tragova logora. Ustaše su pod vodstvom Ljube Miloša iskopavali leševe na

37 Ibid.

38 O tome događaju vidi u: *Većan pomen*, Beograd, 1990, 86.

39 HDA, ZIG NDH, f. 1549, I-96, Ljubo Miloš, O radu ureda III Ustaška obrana, 273.

40 *Većan pomen*, 1990, 85.

41 Ibid.

42 Ibid.

43 Trivunčić, 1985, 50.

44 Ibid.

45 *Većan pomen*, 1990, 88-90.

46 HDA, f. V. Ž. Livac-Zapolje, f. 253, kutija 1, 679/42.

Gradini i palili ih benzinom.⁴⁷ Sve do 1. svibnja 1945. čitavo je područje Košutarice, Jasenovca, Uštice i Gradine bilo u oblaku dima. Prilikom povlačenja Nijemci i ustaše su minirali i razorili logor, a veći dio zgrada u Jasenovcu zapalili. Tako su od petstotinjak stambenih objekata, koliko ih je bilo u Jasenovcu prije Drugog svjetskog rata, 433 nakon rata bila uništena i razorena.⁴⁸ Domaće stanovništvo se također povlačilo zajedno s ustašama. Naime, ustaška je vlast posljednjih dana provodila silnu propagandnu akciju. Mato Prpić se sjeća: »Govorili su da će partizani poklati sve stanovništvo, jer da su partizani Srbi, a da su Srbi ustvari četnici. Ostati u Jasenovcu – bilo je isključeno.«⁴⁹ Zadnje su se ustaške jedinice povukle 1. svibnja 1945. Pripadnici 21. srpske udarne divizije ušle su u mjesto i logor 2. svibnja.

Broj stradalih Jasenovčana, žrtava fašističkog terora i boraca NOB-a, tijekom Drugog svjetskog rata iznosi 350.⁵⁰ Nakon rata i za vrijeme rata na strani ustaša i domobrana stradalo je još 146 mještana Jasenovca.⁵¹ Velik broj Jasenovčana nije se želio vratiti u razorene domove. Tako se godine 1948. broj stanovnika ovog nekada velikog mjesta smanjio na 1394. U posljednjem prijeratnom popisu, 1991. godine, Jasenovac je imao 1154 stanovnika, od kojih 632 Hrvata i 348 Srba. Posljedice ratnih sukoba od 1991 do 1995. godine, na teritoriju jasenovačke općine, na području današnjeg Jasenovca (općina), ostavile su 5,9 % Srba, a broj stanovnika mjesta Jasenovac od prijeratnih 1154 pao je na 780.

Ovim radom pokušao sam dati kratak pregled događaja vezanih za zbivanja u mjestu Jasenovac tijekom Drugog svjetskog rata. Posebno sam se osvrnuo na stradanja Srba u Jasenovcu koji su u prve dvije godine rata doživjeli najveće tragedije. Do danas još nisu prikupljeni originalni ustaški dokumenti koji bi ukazali na organizirani progon Srba u Jasenovcu. Rad se stoga uglavnom zasniva na usmenoj povijesti (tj. na iskazima preživjelih sudionika događaja). Primarna je intencija rada prikupiti sve činjenice na jedno mjesto i objaviti manji broj nepoznatih podataka koji se odnose na ratno razdoblje u Jasenovcu. Budući da sva izvorna građa još nije dostupna (nalazi se u MUP-ovu arhivu), postoji mogućnost da će novi dokumenti rasvijetliti pojedine nedoumice oko događaja u Jasenovcu tijekom Drugog svjetskog rata.

Izvori i literatura

I.

HDA. f. V. ž. Livac-Zapolje, f. 253, kutija 1.

HDA. ZIG NDH, f. 1549, I-96, Ljubo Miloš, O radu ureda III Ustaška obrana.

Trivunčić, Radovan. *Jasenovačka drama*. Zagreb: Školske novine, 1985.

II.

Buljan, Alojz i Horvat, Franjo. *Žrtve Drugoga svjetskog rata i poraća na području Novske, Jasenovca i Lipovljana*. Novska: Matica hrvatska, ogranak Novska, 2005.

Dragić, Mile. *Tragedija sela Mlake i Jablanca*. Novska: općina Novska, 1984.

Goldstein, Ivo. *Holokaust u Zagrebu*. Zagreb: Novi liber, 2001. 302–312.

JUSP Jasenovac, A-745:JSV 150, Zabilježke o Jasenovcu 1941/42, Muzej revolucije Novska, kut. 2.

Kevo, Mario. »Počeci logora Jasenovac«, *Scrinia slavonica*, 3 (2003). 471–499.

Ručnov, Marko. *Zašto Jasenovac*. Beograd: IKP »Nikola Pašić«, 2001.

Večan pomen – Jasenovac mjesto natopljeno krvlju nevinih. Ur. Borivoj Anđelković i Gradimir Stanić. Beograd: Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve, 1990.

47 HDA, ZIG NDH, f. 1549, I-96, Ljubo Miloš, O radu ureda III Ustaška obrana, 335-336.

48 Buljan i Horvat, 2005, 488.

49 Trivunčić, 1985, 27.

50 Buljan i Horvat, 2005, 491-518.

51 Ibid., 519-535.

Suffering of native Serbs In Jasenovac during World War Two Summary

Before the Second World War, one half the population of Jasenovac were Serbs. During the Second World War Ustashes have established nearby one of the most horrible concentration camps in the Independent State of Croatia. The inhabitants of Jasenovac witnessed their crimes. In May 1942 all remaining Serbs from the village Jasenovac were deported to Germany, for forced labour and concentration camps all over the Croatia. Some returned after the Second World War to Jasenovac, but their number was now decreased to a third of population. Today in Jasenovac, Serb community compromises only 5,9 percent of the population. The paper deals with the original documents, testimonies and published texts concerning the sufferings of Serbs during the war.

PRO TEMPORE

ČASOPIS STUDENATA POVIJESTI

Pro tempore

Časopis studenata povijesti
godina IV, broj 4, Zagreb, 2007.

Glavni i odgovorni urednik

Goran Mihelčić

Uredništvo

Martina Borovčak, Vanja Dolenc, Goran Mihelčić, Filip Šimetin Šegvić

Urednički savjet, odabir i redaktura rasprava i članaka

Maja Crnjac

Dizajn i priprema za tisak

Nela Marušić
Željka Jordan

Lektura i korektura

Martina Kovačević
Jasna Šarić

Prijevodni sažetaka na engleski jezik

Davor Šoštarić

Izdavač

ISHA Zagreb - Klub studenata povijesti

Naklada

Tiskano u 500 primjeraka

Tvrđnje i mišljenja u objavljenim radovima izražavaju isključivo stavove autora i ne predstavljaju nužno stavove i mišljenja uredništva i izdavača. Izdanje časopisa ostvareno je uz novčanu potporu Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i izdavačke kuće Profil International. Zahvaljujemo izdavačkoj kući Profil International na financijskoj potpori u tiskanju ovog broja. Časopis je besplatan.

Adresa uredništva:

ISHA Zagreb - Klub studenata povijesti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

E-mail:

isha.protempore@gmail.com